

در بوته تجربه: الموسوعة العربية نخستین دانشنامه عمومی سوری

• رقیه هاتفی مستقیم

کارشناس ارشد کتابداری و علوم اطلاع رسانی

مضعف و گروهی از اندیشمندان و نخبگان علمی با تخصص‌های گوناگون نیاز دارد، در مقدمه اشاره دارد که در رأس اهداف این موسوعه تدوین دایرة المعارفی برگزیده، جامع، و نمونه است که بر همه شاخه‌های علوم به طور مساوی احاطه داشته باشد و برای به اجرا درآوردن این هدف دایرة المعارف‌های دیگر جهان را بررسی کنند. از آن میان مدخل‌هایی در حیطة تمدن و فرهنگ بشری برگزیده شده که به شناخت و معرفت آنها نیاز بود و در این راستا تلاش شد از ترجمه آثار بیگانه پرهیز شود مگر به ضرورت.^۲

اهتمام هیأت علمی این دایرة المعارف نه تنها متوجه مسائل منطقه‌ای و حوزه‌ای سوریه و بلاد شام است، بلکه می‌کوشد تا به تمدن اسلامی و ارکان بزرگ آن چنان که شایسته است بپردازد و مدعی تلاش برای جوابگویی نیازهای علمی دانش‌پژوهان دانشگاه‌ها یا خارج از آن است و بر آن است تا خلأ دایرة المعارفی که پیش از این به وضوح محسوس بود پر کند.^۳

• الموسوعة العربية، سوریه: رئاسه الجمهوریه،

هیئته الموسوعة العربیه، ۱۹۹۸ م = ۱۳۷۷؛ رحلی.

ج: مصور (رنگی)، جدول، نقشه، نمودار.

مروری بر موضوعات الموسوعة العربية
نخستین جلد این موسوعه در سال ۱۹۹۸ م. منتشر شد و به دنبال آن تا سال ۲۰۰۴ م. نهمین جلد آن به چاپ رسید. مندرجات جلدهای آن عبارت است از: جلد اول، آ-الاریون؛ جلد دوم، آزاد ابوالکلام - الافیون (حرب)؛ جلد سوم، الاق قوینلو- الانطباعیه؛ جلد چهارم، انطستینوس - البرهان الرياضی؛ جلد پنجم، برو (سوزان) - تبلیسی؛ جلد ششم، التیبوء - التنظیر الطبی؛ جلد هفتم، التنظیر (الجراحة) - حافظ الشیرازی؛ جلد هشتم، الحافلة الکهربائیة - الخمائر؛ جلد نهم، الخمج - الرنکه.

این جلدها در قطع رحلی و وزکوب باروکش کاغذی همراه است. نوع کاغذ آن گلاسه است. وزن هر جلد حدود ۳/۵ کیلوگرم و در مقایسه با دایرة المعارف‌های مشابه مانند الموسوعة العربیه العالمیه، چاپ ریاض، از وزن زیادی برخوردار است. غالب مقالات

الموسوعة العربية نخستین اقدام شایسته دولت سوریه در تهیه دایرة المعارفی عمومی است که در لابه لای موضوعات و مطالب مقالاتش سعی در حفظ ارزش‌ها و نقطه نظرهای هویتی نموده است. اندیشه تدوین چنین دایرة المعارفی مفصل به زبان عربی در سال ۱۹۵۳ م. یکی از محورهای بحث نشست وزیران معارف کشورهای عربی بود که در کنفرانس اتحادیه دولت‌های عرب تشکیل شد.^۱

دکتر مسعود بوبو به عنوان سرپرست این موسوعه با علم به این که دایرة المعارف نویسی تلاش علمی عظیمی است که به کوشش

بیگانه که معادلی در زبان عربی ندارد، اساس تلفظ بیگانه حفظ شده است. مانند «بورژوازی» یا «اثنولوجیه اللبناهیة».^۴

ملاحظات بر تفصیل و اجمال مقالات

مقاله‌ها را می‌توان به سه طول کوتاه، متوسط و بلند تقسیم کرد. گویا ضابطه طول مقاله‌ها و تعداد کلمات آن به نسبت ارزش مدخل، اهمیت موضوع و اهتمام ویژه به موضوعات علوم انسانی و منطقه‌ای بیان شده است.^۵

نوع اکثر مقاله‌های کوتاه، سرگذشت شخصیت‌هاست. مانند «ارغن (عثمان نوری)»^۶ یکی از بلندترین مقاله‌ها در میان هشت جلد چاپ شده، در جلد اول ذیل مدخل «ادب العربی»^۷ آمده است که البته با توجه به اهداف ذکر شده در مقدمه امر غریبی نیست. اما این که در بلندی یا کوتاهی مقالات، جامعیت لازم مراعات شده است یا خیر و این که از نظراً احتوا همه جزییات را در برگرفته است یا نه، قابل بررسی است. برای نمونه آیا نویسنده مقاله «اتبوی» اهمیت تاریخ حبشه را در صدر اسلام چنان که باید بر رسیده است یا خیر؟ یا جوینده‌ای که به دنبال انواع معانی «حکایه» است آیا با رجوع به دو مدخل «حکایه الخرافیه» یا «حکایه الشعبیه»^۸ می‌تواند به معنی حکایه در اصطلاح نحوین دست یابد یا در دایرة المعارفی دیگر نظیر دایرة المعارف بستانی به اطلاعاتی اگر چه کوتاه اما منطقی‌تر دسترسی می‌یابد؟

گاهی در ترتیب مطالب مقالات، نظم منظمی حاکم بر دایرة المعارف مشاهده نمی‌شود. برای نمونه در بحث «حدیث» که در دو مدخل جدا «الحدیث (علم -)» و «الحدیث النبوی»^۹ آمده است، اگر چه رئوس کلی که خواننده دایرة المعارف در طلب آن است به طور پراکنده آورده شده است، اما از نظر تحقیقی ایجاب می‌کرد که مطالب از نظم و نسقی منطقی برخوردار باشند. یعنی ابتدا داشتن تعریفی جامع از حدیث، سپس تاریخ حدیث و سیر تدوین و نگارش آن مهم می‌نمود. از سویی دیگر در این دو مدخل اشاره‌ای به متون حدیث، جوامع حدیثی و صحاح سته نشده است و به نظر نمی‌رسد مدخلی مناسب‌تر از این مدخل برای بیان این مهم در جلد‌های آتی پیش آید.

برخی از مقالات بسیار مفصل و برخی دیگر بی‌جهت مجمل است. از نمونه‌های مدخل مفصل مدخل «اثاث»^{۱۰} است که حاوی مقاله‌ای به طول ۳۹ صفحه است و این مدخل را از زوایای تاریخی، تمدنی و هنری سرزمین‌های مختلف به خصوص اروپایی بررسی کرده است. طول این مقاله که بیشتر شبیه به مقالات مجلات هنری و موزه‌هاست در مقایسه با طول مدخل پراهیمیت «حج»^{۱۱}

آن مزین به تصاویر، عکس‌ها، نقشه‌ها، و نمودارهای رنگی با کیفیتی مناسب است. در نگاهی گذرا و مقایسه‌ای سطحی می‌توان آشکارا دریافت که این موسوعه از دایرة المعارف‌های غربی الگو گرفته است.

مقاله‌های این دانشنامه را می‌توان به هشت مقوله موضوعی کلی تقسیم کرد. شامل:

۱. تمدن عربی؛ ۲. ادبیات و زبان‌های بیگانه؛ ۳. علوم انسانی؛ ۴. علوم محض؛ ۵. علوم تجربی؛ ۶. علوم پزشکی؛ ۷. حقوق و اقتصاد؛ ۸. روانشناسی و هنر.

هر یک از مقولات فوق نیز به موضوعات فرعی‌تر تقسیم می‌شوند. اگر چه هر یک از موضوعات علمی دارای کانون و هسته‌ای است که هویت آن رشته را می‌رساند ولی از لحاظ محتوای کلی با هم در ارتباطند.

از جلد سوم به بعد فهرستی از مدخل‌ها در انتهای هر مجلد، استفاده از موسوعه را سهل‌تر کرده است که بهتر بود در ابتدای هر مجلد قرار می‌گرفت. تنها در جلد اول مقدمه‌ای نه چندان کافی با هدف معرفی موسوعه آمده است. راهنمای مدخل و اصطلاحات متن به همراه فهرستی از کوتاه نوشت‌ها و اختصارات در مقدمه ضمیمه شده است. هیأت علمی موسوعه در جلد اول معرفی شده‌اند. علاوه بر آن در انتهای هر مقاله نام نویسنده آن ذکر شده است. در متن این موسوعه مدخل‌های غیرمنتخب به مدخل‌های منتخب ارجاع داده شده و افزون بر آن مدخل‌های مرتبط، اعم به اخص و اخص به اعم در انتهای اکثر مقالات سعی در حفظ ارتباط بین مطالب دارند.

ضابطه زبانی اصطلاحات

گویا هیأت علمی این موسوعه بر استفاده از اصطلاحاتی تأکید دارد که از لحاظ علمی روشمند باشد. منطق حاکم بر کل موسوعه برتری واژه عربی هر اصطلاح است. در غیر این صورت بین اصطلاح بیگانه با چند اصطلاح محلی، اصطلاحی مورد قبول واقع شده که در مؤسسات علمی - فرهنگی کشورهای عربی رواج داشته باشد و یا از سوی سرزمین‌های عربی زبان، پژوهشگران و مؤسسات دایرة المعارفی پذیرفته شده باشد یا در مراکز علمی زبان‌شناسی عرب معادل سازی شده باشد. بنابراین اصطلاحی نظیر «الانفلونزا» ارجاع داده شده است به «النزلة الوافده». در ضبط اصطلاحات نامتداول یا واژگانی که در نحوه تلفظ آنها گونه‌ای زحمت و ابهام وجود دارد یا دو گونه قرائت را برمی‌تابد یا در برخی اصطلاحات

حبشه، (اگر چه به اتیوپی ارجاع شده است)، حدید، حراره، خاتم الانبیاء از نمونه‌های آن است.

تلاش برای تدوین چنین موسوعه‌ای نه به تنهایی بوده و نه با امکاناتی محدود، اما شتابزدگی و سهل انگاری یا شاید پیروی از الگوی نامناسب سبب گشته نه تنها در گزینش مدخل‌ها بلکه در تفصیل و اجمال مقالات اسلوب صحیح رعایت نشود.

چگونگی نظام جست و جو

این موسوعه مدعی است که نظام الفبایی کلمه به کلمه را رعایت کرده است.^{۱۹} برای مثال مدخل «جول جمال» پیش از مدخل «جولان» آمده است.^{۲۰} احتمالاً علت این انتخاب مشورت‌های زیاد این موسوعه با دایرة المعارف‌هایی به زبان اروپایی است، به عنوان نمونه: در دایرة المعارف اسلام چاپ لیدن^{۲۱}، این نظام جست و جو حاکم است. علت این امر این است که در زبان‌های اروپایی حد کلمات را می‌توان به سادگی مشخص کرد، یعنی فاصله بین دو حرف الفبا نشان دهنده پایان کلمه و شروع کلمه بعدی است. اما الفبای عربی و فارسی از حروف متصل و منفصل تشکیل شده‌اند. حروف منفصل سبب می‌شوند که حد کلمات به راحتی تشخیص داده نشوند.^{۲۲} کلماتی نظیر ام کلثوم اگر چه از دو کلمه ام و کلثوم تشکیل شده است، اما غالباً آن را به اسمی یک کلمه‌ای می‌شناسند. به همین علت به منظور یکدستی و پرهیز از تشتت بهتر است در دایرة المعارف به زبان عربی یا فارسی، الگوی جست و جوی حرف به حرف رعایت شود. از این نظر دایره المعارف بستانی، الموسوعة الفقیهیه، دانشنامه جهان اسلام، دایرة المعارف تشیع و دایرة المعارف بزرگ اسلامی این گونه و یکسان عمل کرده‌اند. در دایرة المعارف بستانی مدخل «جولان» پیش از مدخل «جول فافر» آمده است.^{۲۳} بنابراین قطعاً باید انتظار داشت که در ترتیب الفبای این موسوعه اشتباهاتی پیش آید.

برای نمونه مدخل «آل نهیان» که مدخلی ارجاعی است یک بار در ترتیب الفبای کلمه‌ای، در جلد سوم، صفحه ۱۴۸ آمده است، و بار دیگر به صورت الفبای حرف به حرف در همان جلد و صفحه ۴۰۷ ذکر شده است.

علاوه بر آن در این موسوعه دو حرف «آ» و «الف» در هم ادغام شده‌اند و در یک ردیف الفبایی قرار دارند، و از سوی دیگر «ال» معرفه در الفبای بین کلمات به حساب نیامده است و این دو امر سبب تشدید در اشتباهات الفبای مدخل‌ها شده است. برای نمونه: مدخل «آمد» پیش از مدخل «ام الدباغیه» آمده است و به دنبال آن «ام درمان» و سپس «آمدی» ذکر شده است و پس از آن نیز مدخل «ام القیوین»

شگفت‌انگیز است. نویسنده مدخل «حج» به بیان مفهوم حج در یهودیت و مسیحیت بسنده کرده است و معنا، ارزش، اصالت و تأکید بر رکن دین بودن حج در اسلام موکول به مدخل بعد یعنی «حج والعمره»^{۲۴} شده است. اما در این مدخل نیز بار معنای این مهم جبران نشده است. مثلاً اشاره به تاریخ حج در اسلام، حجة الوداع پیامبر، وجود سوره‌ای مستقل در قرآن به نام سوره حج و اشاره به آیات راهنمای مناسب حج در قرآن مغفول مانده است.

نمونه دیگر مدخل موجز «الاطفال (ط ب -)»^{۲۵} است. در دایرة المعارف عمومی مدخل «اطفال» از زوایای گوناگون قابل مطالعه است و جویندگان متعدد با اهدافی مختلف ممکن است به آن رجوع کنند نظیر تعلیم و تربیت کودکان، روانشناسی کودکان، کودکان استثنایی یا ادبیات کودکان. حال آن که مدخل‌هایی با عنوان «ادب الاطفال» در جلد اول صفحه ۶۱۵، و «اسهال الاطفال» در جلد دوم صفحه ۴۴۸ جداگانه آمده‌اند. مدخل اخیر بخشی از مدخل «الاطفال (ط ب -)» است و با توجه به اینکه در این موسوعه مدخل‌های مرتبط به هم ارجاع داده شده‌اند، این دو مدخل هیچ اشاره و ارجاعی به هم ندارند.

اگر چه با نگاهی اجمالی و مقایسه‌ای گذرا با موسوعه‌های هم‌ردیف اهمیت و وجود بعضی از مدخل‌ها نظیر سرگذشت نامه معاصرین از جمله شاعران، ادبا، سیاستمداران، دانشمندان عرب و غیر عرب به وضوح مشاهده می‌شود، اما به نظر می‌رسد انتخاب مدخل‌ها از منطقی روشن برخوردار نیست. در واقع نوعی پریشانی و عدم انسجام بر گزینش مدخل‌ها حاکم است. اگر وجود مدخلی نظیر «الحیدری (تلند-)^{۲۶}، شاعر معاصر عراقی، به علت اهمیت یا شهرت باشد، از قلم افتادگی مدخلی مانند «حسون الحلی» یا «خلیلی، عباس بن اسد» جای بسی شگفتی است. زیرا نه از اهمیت و نه از شهرت کمتری برخوردارند!

همین بی توجهی در مدخل‌های مربوط به امامان شیعه مشاهده می‌شود. در ذکر سرگذشت امامان شیعه تا حرف «خ»، شرح حال سه تن از امامان معصوم، امام «حسن بن علی (ع)»^{۲۷} امام «حسین بن علی (ع)»^{۲۸}، و امام «جعفر صادق (ع)»^{۲۹} آمده است. اما نبود مدخل امام «حسن بن علی (ع)»، امام یازدهم سؤال برانگیز است. در ذکر سرگذشت صحابه پیامبر اکرم (ص) نیز یک دست عمل نشده است. برای نمونه «حذیفه بن یمان»^{۳۰} مدخل قرار گرفته است حال آن که از ذکر سرگذشت ابوذر غفاری یا جابر بن عبدالله انصاری غفلت شده است.

افزون بر آن خلأ برخی مدخل‌ها پرواضح است. مدخل‌هایی نظیر: استوا، یا خط الاستوا، استفراغ، توبه، جنون، حجامه، حب،

مطلب است، بلکه از سویی هدایتگر جوینده به کاوش بیشتر در زمینه موضوعی است و از طرفی دیگر ادای دینی است به صاحبان اصلی اندیشه. در این اثر تنها برای اطلاعات بیشتر خواننده به یک یا چند منبع در انتهای مقالات اشاره شده است. بسیاری از مقالات از این امکان نیز محروم اند.

قرار گرفته است. در حالی که در نظام جست و جوی کلمه‌ای مدخل‌هایی که با «ام» شروع می‌شوند یک جا و بلافاصله پس از مدخل‌هایی قرار می‌گیرند که با «ال» یا «آل» شروع شده‌اند. مقایسه نمونه‌ای از الفبای اشتباه الموسوعة العربية و صورت صحیح آن گویای این واقعیت است:

الفبای اشتباه (کلمه‌ای)	الفبای صحیح (کلمه‌ای)	پانویس‌ها:
اليوت	اليوت	۱. الموسوعة العربية، سورية: رئاسة الجمهورية، هيئة الموسوعة العربية، ۱۹۹۸ م - ج ۱، ص ۹.
آمادو	ام الدباغیه	۲. همانجا.
امادوسیکو	ام درمان	۳. همان، ج ۱، ص ۱۱.
امارات العربيه المتحده	ام قیصر	۴. همان، ج ۱، ص ۱۸.
آمد	ام القیوین	۵. همان، ج ۱، ص ۱۷.
ام الدباغیه	ام کلثوم	۶. همان، ج ۱، ص ۹۲۳.
ام درمان	آمادو	۷. همان، ج ۱، ص ۶۲۵.
آمدی	آمادوسیکو	۸. همان، ج ۸، ص ۴۲۷-۴۲۸.
ام قیصر	امارات العربيه المتحده	۹. همان، ج ۸، ص ۱۰۳-۱۰۸.
ام القیوین	آمد	۱۰. همان، ج ۱، ص ۲۹۶.
امکان	آمدی	۱۱. همان، ج ۸، ص ۴۹.
ام کلثوم	امکان	۱۲. همان، ج ۸، ص ۵۱.
		۱۳. همان، ج ۲، ص ۷۰۵.
		۱۴. همان، ج ۸، ص ۷۰۳.
		۱۵. همان، ج ۸، ص ۳۱۱.
		۱۶. همان، ج ۸، ص ۳۳۰.
		۱۷. همان، ج ۷، ص ۶۲۱.
		۱۸. همان، ج ۸، ص ۱۲۵.
		۱۹. همان، ج ۱، ص ۱۷.
		۲۰. همان، ج ۷، ص ۸۰۶.

در مقدمه آمده است ادات تعریف مانند «ال» و کلمات «اب» «ام»، «ابن» و «بنت» و امثال آن، در ابتدای مدخل‌ها در ردیف الفبا قرار نگرفته‌اند مگر آن که جزو حروف اصلی مدخل باشند نظیر «ابوظبی». ۲۴ متأسفانه این شیوه مدخل‌چینی نیز به دور از یک دستی و انسجام است. مدخل «ابوبکر»^{۲۵} در حرف «الف» و مدخل «ابوجهل»^{۲۶} در حرف «ج» آمده است. صاحب نظران این موسوعه می‌توانستند با تدبیری منطقی و یافتن شیوه‌ای مناسب و یک دست برای الفبای مدخل‌ها، نه تنها موجب صرفه‌جویی در وقت جوینده باشند، بلکه سبب شوند تا موسوعه دارای نظامی منطقی و سامانی معقول تر باشد.

21. *The Encyclopedia of Islam*, New edition. Edited by H.A.R.Gibb...[etal]. Leiden.. E.J.Brill, 1986.

۲۲. وزیر، فرهاد، «برگه‌آرایی»، سلطانی، پوری، خدمات فنی، تهران: مرکز خدمات کتابداری، ۱۳۵۷، ص ۱۵۰-۱۵۱.
۲۳. بستانی، بطرس، دایرة المعارف و هو قاموس عام لكل فن و مطلب، بیروت: دارالمعرفه، [بی تا]، ج ۶، ص ۵۹۶.
۲۴. الموسوعة العربية، ج ۱، ص ۱۷.
۲۵. همان، ج ۱، ص ۱۲۱.
۲۶. همان، ج ۱، ص ۷۵۷.

مستندات و مراجعات

از دیگر موارد غیرروشمند این موسوعه فقدان الگویی مناسب جهت ارائه مراجعات و استنادات است. بدیهی است از مهم‌ترین معیارهای ارزش‌گذاری و درجه اعتبار هر نوشته به ویژه در مقاله‌ای دایرة المعارفی ذکر مآخذ است که نه تنها ادعایی بر اصالت و اعتبار